що факти, події (а процес навчання містить і факти і події) засвоюються учнем міцніше в емоційно напруженому стані, ніж в емоційно байдужому. "Тільки те знання може прижитися, котре пройшло через почуття", – стверджував Л.С.Виготський [2, с. 142]. Той же Л.С.Виготський доводить, що не можна обдарованість учня відносити тільки до його інтелекту, емоційний бік особистості учня має не менше значення, ніж інші й потребує уваги й розвитку в навчально-виховному процесі..

Тому ***восьмою педагогічною умовою формування й розвитку творчих здібностей математично обдарованих учнів можна назвати залучення емоційної сфери суб'єкта розв'язування задач та управління нею***.

Автори сподіваються, що наведені педагогічні умови формування творчості математично обдарованих учнів допоможуть учителям математики, методистам, керівникам навчальних закладів краще зорієнтуватися в проблемах навчання математики таких учнів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балл Г.А. Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Гончаренко С.У. Фундаментальність освіти як дидактичний принцип // Шлях освіти. – 2008. –№ 1 (47). – С. 2 – 6.
4. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во СУФІСМБ, 2000. – 423 с.
5. Ковалев А.Г. Психология личности, изд. 3, переработ. и доп.– М.: Просвещение, 1969. – 391 с.
6. Концепція Національного центру обдарованої дитини (проект) // Рідна школа. – 2009. – №. – 2-3. – С. 64 – 68.
7. Кушнір В.А. Особливості наукових поглядів на розвиток особистості вчителя // Соціальна психологія. – 2009. – № 2 (34). – С. 13 – 31.
8. Кушнір В.А., Кушнір Г.А. Особливості інноваційних задач у навчанні математики // Методика викладання природничих дисциплін у вищій і середній школі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Методика викладання природничих дисциплін у вищій і середній школі". XVI каришинські читання / за ред. проф. М.В.Гриньової. – Полтава: Астрая, 2009. – С. 249 – 251.
9. Кушнір В.А., Кушнір Г.А., Ріжняк Р.Я. Використання евристичних алгоритмів та модельних перетворень у розв'язуванні текстових математичних задач // Математика в школі. – 2009. – № 1-2 (88-89). – С. 17 – 23.
10. Кушнір В.А., Кушнір Г.А., Ріжняк Р.Я. Інноваційні методи навчання математики / Науков-методичний посібник. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – 148 с.
11. Кушнір В.А., Кушнір Г.А., Рожкова Н.Г. Пошуки науково-практичних підходів у дослідженні феномену дитячої обдарованості // Рідна школа. – 2009. – № 4. – С. 69 – 72.
12. Ланда Л.Н. Алгоритмизация в обучении. Под общей ред. Б.В.Гнеденко и Б.В.Бирюкова. – М.: Просвещение, 1966. – 523 с.
13. Пойя Д. Как решать задачу. – Львів: Квантор, 1991. – 215 с.
14. Пойя Д. Математические открытия: основные поняятия, изучение и преподавание. Изд. 2-е, стереотип. – М.: Наука, 1976. – 448 с.
15. Пономарев Я.П. Психология творчества // Тенденции развития психологической науки. – М. Наука, 1989. – 270 с.
16. Пономарев Я.П. Психология творчества. – М.: Нака,1976. – 305 с.
17. Пушкин В.Н. Эвристика – наука о творческом мышлении. – М.: Изд. Полит литературы, 1967. – 272 с.
18. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. 3-е вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
19. Управление, информация, интеллект. Под ред. А.И.Берга и др. – М.: Мысль,, 1986. – 383 с.
20. Фридман Л.М. Логико-психологический анализ школьных учебных задач / Л.М.Фридман, НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1977. – 207 с.
21. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника (психологический очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 241 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кушнір Василь Андрійович – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: методологічні проблеми педагогіки.

Кушнір Григорій Андрійович – кандидат технічних наук, доцент кафедри ОТ ПМ Кіровоградського Національного технічного університету.

Наукові інтереси: інноваційні проблеми навчання.

Рожкова Наталя Григорівна – викладач кафедри іноземної філології, поукувач кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: роль моралі у педагогічному процесі.

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ – ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Віталій ЗАВІНА (Кіровоград)

Автор визначає основні уміння творчої навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів початкових класів та якості творчої особистості, пропонує деякі шляхи розвитку цих умінь та якостей особистості.

Автор определяет основные умения учебно-познавательной деятельности будущих учителей начальных классов и качество творческой личности, предлагает определенные пути развития данных умений и качеств личности.

Ключові слова: творчі здібності, студенти, пізнавальна компетентність.

Державна програма "Вчитель" окреслює проблему якісного поліпшення професійної підготовки сучасного вчителя. Зокрема, йдеться про те, що "...потребує оновлення зміст педагогічної освіти, зокрема стосовно забезпечення випереджувального спрямування підготовки педагогічних працівників, оптимального співвідношення між професійно-педагогічною, фундаментальною та соціально-

гуманітарною підготовкою вчителя. Необхідно ліквідувати розрив між змістом педагогічної освіти і досягненнями педагогічної науки та практики, здійснювати наукове супроводження інноваційних технологій" [3, с. 5].

У процесі професійної освіти важливим є визначення моделі фахівця, яка розкривається через ключові кваліфікації – загальнопрофесійні знання, уміння і навички, а також здібності та якості особистості, необхідні для виконання роботи у сфері певної групи професій, через професійну кваліфікацію (ступінь і вид професійної підготовки фахівця), що передбачає наявність у нього знань, умінь і навичок, необхідних для виконання певної роботи, або ж через ключові компетентності, що містять загальнокультурні і міжгалузеві знання, уміння і здібності, необхідні для адаптації та продуктивної діяльності в різноманітних професійних колективах.

Значна частина дослідників вказують на те, що основними компонентами професійно-педагогічної компетентності вчителя є етичні установки; система психолого-педагогічних знань; система знань у галузі навчальної дисципліни, що викладається; загальна ерудиція; способи розумових та практичних дій; професійно-особистісні якості.

Однією із ключових компетентностей педагога є пізнавальна компетентність. Пізнавальні зусилля вчителя спрямовані на з'ясування закономірностей розвитку, навчання та виховання особистості у педагогічному процесі у нескінченій багатоманітності педагогічних явищ і процесів. Гностична діяльність педагога присутня на всіх етапах педагогічного процесу (від визначення мети до аналізу досягнутого результату), проникає у всі інші види діяльності, взаємодіє та зливається з ними. Цей вид компетентності є особливо важливим для учителя початкових класів не лише з погляду здатності фахівця до власної продуктивної діяльності, але й з погляду перспектив ефективного включення вихованців у навчально-пізнавальну діяльність, формування у них умінь і навичок самостійної пізнавальної діяльності.

Питання, які пов'язані з розвитком пізнавальної компетентності майбутніх учителів, розглядалися у дослідженнях П.С. Атаманчука, О.В. Барибіної, А.В. Бляшевської, П.С. Герасименка, Н.М. Давидюк, О.Я. Митника, Н.В. Тарадюк та ін.

Одним із напрямків формування пізнавальної компетентності є розвиток творчих здібностей студентів, їх спрямованості на творчу діяльність, особистісних якостей, які забезпечують розвиток здатності й уміння творчої діяльності. Відповідно до Концепції реформування педагогічної освіти (1998) мета професійної підготовки вчителя полягає у "формуванні вчителя, який здатний розвивати особистість дитини, зорієнтованого на особистісний та професійний саморозвиток і готового працювати творчо в закладах освіти різного типу" [4, с. 9]. Отже, у професійній підготовці вчителя, особливо вчителя початкових класів, слід зосередитися на вмінні сформувати внутрішню мотивацію пізнавальної діяльності, вмінні організовувати співробітництво й орієнтації на створення ефективної навчально-виховної взаємодії; знаходити шляхи оптимального спілкування, розкривати творчий потенціал та розвивати мислення школярів. А для цього необхідно спрямувати професійну підготовку вчителя на творчу діяльність.

Проблеми формування творчого вчителя досліджували А.В. Акімова, В.П. Андрущенко, Н.В. Гузій, Н.В. Кічук, С.О. Сисоєва, В.Ф. Хомич та ін.

Спрямованість на творчу діяльність, на наш погляд, характеризується такими ознаками: бажанням особистості пізнати себе, адекватною оцінкою рівня домагань і відповідності своїх можливостей (рівня розвитку пізнавальних процесів, задатків) цим домаганням; творчим інтересом, допитливістю; інтелектуальною ініціативою, потягом до пошуку нової інформації.

З метою розвитку у майбутніх учителів початкових класів спрямованості на творчу діяльність ми пропонуємо використовувати у процесі вивчення педагогічних дисциплін задачний підхід (Н.В. Кузьміна, В.А. Сластенін, Л.Ф. Спірін та ін.). Професійна діяльність вчителя виступає як вирішення неперервного ряду задач, як спеціальних (предметних), так і суто педагогічних. Педагогічна задача – це модель реальної соціокультурної ситуації, реалізація якої викликає в учителя утруднення і в якій вчитель разом з учнями відкриває певні цінності та смисли. Проте педагогічна задача вчителю не дається безпосередньо, вчитель сам повинен побачити цю ситуацію. Тому у процесі вивчення педагогічних дисциплін майбутніми учителями з метою розвитку інтелектуальної ініціативи, потягу до пошуку нової інформації необхідно пропонувати педагогічні ситуації, в яких не визначені педагогічні задачі. Для того, щоб виявити педагогічну задачу як мету своєї діяльності у певних умовах, студенти повинні визначити ці умови та причини виникнення певної ситуації, оцінити зв'язки між ними, виявити смисли, які приховуються за зовнішніми проявами, додатково визначити, переробити ситуацію відповідно до своїх цінностей. І лише потім можна приступати до пошуку шляхів вирішення педагогічних задач.

Для творчої особистості характерними є такі особливості характеру: сміливість, готовність ризикувати, самостійність, ініціативність, впевненість у своїх силах, цілеспрямованість, наполегливість, працьовитість, емоційність. Розвиток таких особистісних якостей потрібний для вчителя з погляду реалізації його завдань: виразити, відтворити зміст освіти у собі та для своїх учнів, а також виразити, відтворити себе для себе і у собі.

У роботі вчителя з молодшими школярами виникає суперечність між знаннями вчителя, його рівнем розв'язування будь-яких задач, рівнем розвитку пізнавальних процесів дорослої людини і рівнем розвитку учнів, їх недостатнім життєвим досвідом, рівнем розуміння діяльності вчителя. Для формування готовності майбутнього вчителя до подолання цієї суперечності ми пропонуємо у процесі професійної підготовки виконувати такі завдання: знаходження педагогічного сенсу (предмету власної як педагогічної, так і пізнавальної діяльності) у кожній ситуації взаємодії з молодшими школярами. Наприклад, ми пропонуємо опис фрагментів взаємодії вчителя, батьків з молодшими школярами і пропонуємо визначити: 1) яку педагогічну задачу сформулювали педагоги; 2) які мислительні операції виконали педагоги для вирішення педагогічної задачі; 3) за якими зовнішніми ознаками ми можемо визначити, що були виконані саме ці дії; 4) які якості творчої особистості педагога знайшли відображення у цій ситуації; 5) якщо педагог не вирішив педагогічної задачі або ж задача була поставлена неправильно, то відсутність яких якостей творчої особистості заважала реалізації ефективної педагогічної дії.

Розуміння ситуації взаємодії педагога та вихованця, розкриття предмету педагогічної діяльності визначається професійними переконаннями вчителя та рівнем розвитку його пізнавальної компетентності. Важливо формувати у студентів творчі уміння, що включають проблемне бачення, здатність висувати гіпотези, оригінальні ідеї, уміння аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію, здатність бачити суперечності, долати інерцію, тобто формування здатності до вирішення проблемних задач з використанням пізнавальних умінь. Проблемні задачі, з якими зустрінеться майбутній учитель у професійній діяльності, вимагають, щоб студент, спираючись на свої знання та вміння, які отримані у процесі вивчення різних навчальних дисциплінах, міг використовувати свої здібності у новому контексті, розробляти нові підходи до вирішення проблем, виявляти гнучкість мислення.

Відповідно до цього у майбутніх учителів мають бути сформовані такі уміння, які входять до складу пізнавальної компетентності:

– уміння розуміти проблемну задачу – уміння розуміти інформацію, представлену у вигляді тексту (опису ситуації), таблиці, діаграми, отриману на основі безпосереднього сприйняття, уміння критично оцінювати інформацію, уміння інтегрувати інформацію, яка отримана з різних джерел;

– уміння характеризувати проблемну задачу – визначати вихідні умови та зв'язки між ними, вибирати, які умови пов'язані із проблемою, а які є несуттєвими, висувати припущення щодо необхідності та достатності умов для вирішення задачі;

– уміння представляти проблемну задачу – уміння представляти інформацію в іншому вигляді, наприклад, ту, що подана за допомогою опису, – у вигляді таблиці, схеми, а ту, що безпосередньо спостерігалася, – у словесній формі;

– уміння вирішувати проблемну задачу – аналізувати проблемну задачу, висувати припущення щодо способів вирішення проблемної задачі, обґрунтовувати правильність одних гіпотез і відкидати неправильність інших, обґрунтувавши їх, уміння знаходити інформацію, якої не вистачає для вирішення сформульованої проблемної задачі;

– уміння розмірковувати над розв'язком – досліджувати отримане рішення і за необхідності шукати додаткову інформацію для його уточнення, оцінювати отримане рішення з різних точок зору задля знаходження більш оптимального вирішення, уміння пояснювати отримане рішення, уміння бачити залежність результатів від використовуваних пізнавальних засобів;

– уміння повідомляти спосіб вирішення проблемної задачі – уміння обирати форму представлення отриманого результату та викладати його зрозуміло для інших людей.

Творчі уміння розвиваються за умови розвинутих пізнавальних процесів: цілісності, синтетичності та самостійності сприйняття, міцності, асоціативності й оперативності пам'яті, творчого мислення.

Дослідники творчого мислення виділяють такі його властивості: гнучкість, тобто перехід від одного класу явищ до іншого, далекого за змістом; свобода від шаблонів, яка характеризується пошуком нових підходів до розв'язування як відомих, так і творчих задач; критичність і діалектичність, що передбачає здатність, з опорою на встановлені норми, оцінювати власну діяльність, а також чутливість до суперечностей, вміння їх бачити; глибина як ступінь проникнення до суті явищ;

відкритість до нових знань та ідей; незалежність мислення.

Ці якості мислення розвиваються на основі сформованості таких умінь:

– уміння працювати із поняттями, з'ясовувати їх суть, встановлювати їх межі в залежності від контексту, уникати багатозначності, уміння класифікувати поняття та явища за різними ознаками;

– уміння порівнювати, працювати з аналогіями; уміння спиратися на вихідні положення, знаходити приховані припущення;

– уміння користуватися прийомами фактичного підтвердження, підбирати аргументи, розрізняти сильні та слабкі аргументи, розпізнавати помилкові аргументи, уміння наводити приклади і контрприклади, вміння доводити;

– уміння встановлювати зв'язки, працювати з причинно-наслідковими відношеннями;

– уміння зіставляти контексти і аналізувати їх різницю.

З метою розвитку вказаних умінь вважаємо доцільним використовувати пізнавальні завдання, основний зміст яких ставить студентів перед необхідністю організувати певним чином свою власну навчально-пізнавальну діяльність. Цінність використання таких завдань полягає в тому, що вони забезпечують умови для тренування та підготовки майбутніх учителів до застосування логічного підходу у вирішенні як повсякденних навчально-виховних завдань у професійній діяльності, так і у розв'язуванні дослідницьких завдань; їх виконання сприяє також досягненню мети актуалізації систем мислення. У цьому процесі засвоюється зміст навчального матеріалу, а також способи пізнавальної діяльності, які включають такі мислительні операції: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, зіставлення, диференціація.

Ефективною формою виконання навчально-пізнавальних завдань є організація різних форм спільної мислительної діяльності. Одним із завдань викладача є включення студента у позицію активного суб'єкта навчальної діяльності, організація її таким чином, щоб він все більш активно та самостійно оволодівав науковими фактами і законами, формував переконання, вдосконалював уміння та навички, розвивав свою особистість, формував готовність до організації навчально-пізнавальної діяльності школярів та включення їх у різноманітну діяльність, спрямовану на становлення особистості, здатної жити в умовах, що швидко змінюються. Сучасна дидактика характеризується зміною акценту із впливу на взаємодію, співробітництво. У такому випадку студенти оволодівають різноманітними способами пізнавальної діяльності із навчальним матеріалом, які активізують мислительну діяльність, удосконалюють різні прийоми пізнання, що знадобляться їм у майбутньому. Акцентуючи увагу на активній позиції кожного учасника спільної мислительної діяльності, дидакти таким чином визначають її основну характеристику – пізнавальну активність, яка у навчанні виступає як властивість особистості, що відображає ставлення студентів до пізнавальної діяльності, фіксує ставлення суб'єкта до діяльності – потреб, мотивів, вольових зусиль, емоцій.

Викладач, залучаючи студентів до спільної мислительної діяльність, здійснює разом з ними пошук нового, невідомого, суперечливого. При цьому ми спираємося на погляди А.К. Бєлоусової щодо функцій, завдяки реалізації яких здійснюється спільна мислительна діяльність. Функція генерації передбачає ініціацію мислення, включає процеси відображення та спроб вирішення учасниками пізнавальних суперечностей, що знаходять вираз у формулюванні цілей, основних смислів, мотивів, оцінок та інших новоутворень мислительної діяльності. Функція смислопередачі полягає у передаванні гіпотез, припущень, та їх смислів та інтеграції на цій основі учасників спільної мислительної діяльності. Забезпечення стійкості та здійснення розв'язування задач належить функції реалізації, яка включає процеси досягнення сформульованих цілей, гіпотез, припущень, задуми втілюються у реальні перетворення [1].

Творче мислення розвивається у проблемній ситуації, коли в зміст навчальних матеріалів включені суб'єктивно-творчі задачі, проблеми як теоретичного, так і практичного характеру, вирішення яких вимагає самостійності мислення, суб'єктивної творчості. У цьому разі діяльність є спрямованою на задоволення пізнавальних потреб в цілому і задоволення потреби у пізнавальній творчій діяльності, що дає вищу духовну насолоду.

Успіх включення студентів у спільну мислительну діяльність багато в чому залежить від створення ситуацій для самовираження кожного студента, і такі ситуації виникають, коли спілкування в групі здійснюється в умовах повної психологічної сумісності та комфортності, як між студентами, так і між студентами та викладачем.

Отже, значний інтерес для практики підготовки майбутніх учителів початкових класів становлять технології навчання, які передбачають активне управління гностичним компонентом навчально-пізнавальної діяльності. До цих технологій відносяться технології навчання у співробітництві, аналізу

конкретної педагогічної ситуації, імітаційні технології, технології діалогу. Процес навчання у цьому разі будується на розвиткові особистісних установок, системи ціннісних смислів у навчальній діяльності, на використанні інтелектуально-пізнавального пошуку, у процесі якого формуються альтернативні точки зору, реалізації комунікативно-діалогового підходу, який дозволяє студентам виробити власну позицію. Це дає можливість студентам усвідомити рівень свого розвитку та динаміку зростання, досягнення навчальних результатів та особистісних цілей самореалізації особистості, виявити та розвити їхні творчі можливості.

У цьому контексті слушною є думка І.Д. Беха, що "найважливішою вимогою до виховання сучасної особистості вчителя є виховання цінності іншої людини, моральної визначеності гідності, духу терпимості до інших позицій, здатності до діалогу, а не до конфронтації, до продуктивного спілкування, до самокритичності" [2, с. 215].

У навчальній діяльності викладач частіше виступає як організатор і фасилітатор навчально-пізнавальної діяльності студентів. Розвинута пізнавальна діяльність студентів у такому випадку слугує основою для формування особистості з високим рівнем самостійності, пізнавальних здібностей, вмінням швидко враховуватися і адаптуватися до умов, що часто змінюються.

Спілкування у формі діалогу в професійній підготовці майбутнього вчителя має можливості для усунення прогалини між монологічним характером навчальних практик та потребою вчителя зростати через взаємодію з іншими особистостями. Для подолання цих суперечностей необхідно створювати належні умови: створення творчого клімату в аудиторії, коли кожна думка має право на існування; заохочення до вільного обміну думками й особистого погляду на порушену проблему; заохочення до нових ідей, бачення нових проблем у відомих ситуаціях; творчий характер діяльності викладача. Слушною у цьому плані є думка А. Крамаренко, яка підкреслює, що процес професійної підготовки відбувається "на тлі катарсичних переживань, чуттєвої співтворчості та інтелектуальної співпраці, постійного та безперервного обміну духовними цінностями" [5, с. 54].

Організована таким чином навчальна діяльність сприяє формуванню та розвитку основоположних навичок та стратегій навчання: пошуку інформації та надбання нового навчального досвіду, вирішення суперечностей чи з'ясування невизначеностей, організації та структуризації інформації, обґрунтуванню та відстоюванню своєї позиції, розгляду проблеми з різних поглядів та навички аналізувати переваги та недоліки кожної з них, синтезуванню думок та концептуалізації нової позиції, пошуку консенсусу, що ґрунтується на ретельному аналізі та оцінці всіх можливих позицій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белоусова А.К. Использование мышления в педагогической деятельности учителей / А.К. Белоусова // Интеграция образования. – 2000. – № 3. – С. 26–31.

2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посібник / Іван Дмитрович Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.

3. Державна програма "Вчитель" // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 10. – С. 3–32.

4. Концепція реформування педагогічної освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 1999. – № 7. – С. 8–23.

5. Крамаренко А.М. Гуманістично зорієнтована підготовка майбутніх учителів початкової школи: монографія / Алла Миколаївна Крамаренко / Бердянський держ. педагогічний ун-т. – Донецьк: Юго-Восток, 2008. – 189 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Завіна Віталій Іванович – кандидат педагогічних наук, професор, перший проректор, професор кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: формування пізнавальної компетентності майбутніх учителів початкових класів.

ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

Анатолій РАЦУЛ (Кіровоград)

У статті автор розкриває вплив засобів масової інформації та комп'ютерних технологій на формування культури сімейних стосунків.

В статье автором рассматривается влияние средств массовой информации и компьютерных технологий на формирование культуры семейных отношений.

Ключові слова: засоби масової інформації, комп'ютерні технології, формування культури, сімейні стосунки, інформаційні технології.

Головною особливістю сьогодення є значне збільшення ролі впливу на формування особистості стихійних соціальних факторів (преси, телебачення, комп'ютерних технологій) порівняно з цілеспрямованими соціальними впливами, якими є навчання і виховання, як у родині, так і в навчальних закладах.